

УДК 811.124:378

ФОНЕТИЧНЕ ЗАСВОЄННЯ ЛАТИНІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Сергій Яремчук, Тетяна Гроховська

*Національний університет "Львівська політехніка",
кафедра іноземних мов, секція мовної підготовки іноземних студентів,
вул. Карпінського, 2, кім.301, 79013 Львів, Україна
тел. 032 258 27 53,
ел. пошта: jarek_serge@ukr.net
ел. пошта: tetyana.davidenko2013@yandex.ua*

Статтю присвячено вивченню лексичних латинізмів в українській мові. Розглянуто їхні фонетичні особливості та шляхи входження до системи української мови. Подано лексико-тематичні групи латинських запозичень.

Ключові слова: лексичні латинізми, дифтонги, запозичення, іншомовне походження, звук.

У лінгвістиці досі достатньо не досліджені латинські запозичення в українській мові. Їм присвячені окремі статті, а також невеликі розділи або навіть абзаци в монографіях, у вузівських підручниках і навчальних посібниках з лексикології української мови. Але монографічні та дисертаційні роботи, присвячені латинізмам, на жаль, відсутні. Тому звернення до слів, запозичених з латинської мови, є актуальним для сучасної україністики.

Предметом нашого дослідження є лексичні запозичення з латинської мови в українську, інакше – латинізми в українській мові. Враховуючи специфіку джерела (словник), у цій роботі розглядаємо тільки лексичні латинізми, а латинізми інших типів до уваги не беремо. Мета нашого дослідження – описати латинізми та показати їх засвоєння у сучасній українській літературній мові.

Лексика латинського походження складає значний пласт словникового складу української мови, тому нерідко привертала увагу дослідників. Лінгвісти А. І. Соболевський, М. Р. Фасмер, А. І. Смірнова у своїх працях розглядають лексику іншомовного походження (в тому числі і латинську лексику) у контексті загальної проблеми формування літературної мови. Оскільки поведінка запозичень, їхнє оформлення, ступінь пристосування до системи мови-реципієнта завжди викликали велике зацікавлення мовознавців. При цьому варто зауважити, що здебільшого дослідники приділять увагу одній із сторін процесу засвоєння запозичень – лексико-семіологічній, а інші аспекти комплексного процесу адаптації – фонетичний, морфологічний, словотвірний – залишаються поза увагою науковців.

Умови входження чужого слова у систему мови-реципієнта є різними – це і зіставлення слова з граматичними класами та категоріями мови-реципієнта, і фонетичне та граматичне засвоєння іншомовного слова, і його словотвірна активність, й, безумовно, регулярне вживання слова в мовленні. Очевидно, що не всі з перелічених умов є необхідними для входження іншомовного слова в мову й функціонування у ній.

Під латинізмом розуміємо слово, що виникло у латинській мові або створене на базі його лексичного матеріалу і проникло в мову-реципієнт

безпосередньо або через мову-посередника.

Під адаптацією іншомовних слів розуміємо складний багаторівневий процес входження лексичних одиниць у систему мови, що їх приймає, включаючи переоформлення іншомовних слів і їх пристосування до цієї системи. Ступінь пристосування може бути різним: від слів, повністю засвоєних мовою у фонетичному, морфологічному та інших аспектах, до слів, абсолютно чужих для мови за своєю структурою і тому вони існують у вигляді варваризмів або іншомовних вкраплень: *nota bene, post faktum, post scriptum*.

Запозичення – елемент чужої мови (слово, морфема, синтаксична конструкція і т. п.), перенесений з однієї мови в іншу в результаті мовних контактів, а також сам процес переходу елементів однієї мови в іншу [3 : 685]. Запозичення може відбуватися або усним шляхом – слухове (*auditif*) або фонетичне (*phonetique*) запозичення , або через писемність – книжкове (*visuel*) або графічне (*graphique*) запозичення [4 : 435].

Запозичення пристосовуються до системи мови, що запозичує і часто настільки нею засвоюються, що іншомовне походження таких слів не відчувається носіями цієї мови й виявляється лише за допомогою етимологічного аналізу, наприклад, старі тюркізми в українській мові: черевик, ватага, вогнище. На відміну від повністю засвоєних запозичень, так звані іноземні слова зберігають сліди свого іншомовного походження у вигляді звукових, орфографічних, граматичних та семантичних особливостей, які є чужими для споконвічних слів. Іноземні слова, як правило, належать до спеціальних галузей знання або виробництва і тлумачаться у спеціальних словниках іноземних слів, а частина з них включається до загальних словників. Посилення взаємодії мов при зростаючій ролі культурних і економічних зв'язків між народами призводить до утворення особливого фонду інтернаціональних слів, наявних як у рідних, так і в неспоріднених мовах. Позаяк, у мовах Європи основний фонд складають запозичення з грецької та латинської мов. Інтернаціональні слова переважно зараховують до області спеціальної термінології різних галузей науки і техніки.

Шляхи рухів слова з мови в мову можуть бути прямими і непрямими. Українське слово «кришталь» (застаріла форма – «крусталь») запозичено не безпосередньо з грецької, а через посередництво лат. *Crystallus* та нім. *Kristall* воно увійшло в українську мову у формі «кристал». Морфологічно складне запозичене слово при переході в нову мову зазвичай піддається спрощенню і сприймається цією мовою як просте і непохідне. Наприклад, у запозиченому російською мовою через французьке посередництво, в арабському за походженням слові «магазин» вже не відчувається первісного значення множини і зв'язку з однокореневим йому арабським словом «скарбниця». Запозичення сприяє збагаченню словникового складу. Слова іншомовного походження, як правило, підкоряються законам фонетики, граматики і словотвору цієї мови, лише в небагатьох випадках залишаються «чужорідними тілами». Проте зловживання іншомовними словами, невинуватиме використання їх без потреби призводить до засмічення літературної мови [6 : 399].

Залежно від того, якою одиницею мови є запозичення , вони поділяються на:

- 1) звукові – звуки-запозичення;
- 2) лексичні – слова-запозичення;
- 3) словотворчі – морфеми-запозичення;

- 4) фразеологічні – стійкі вирази-запозичення;
5) синтаксичні – конструкції синтаксичного ладу мови.

У процесі входження латинських слів в українську мову спостерігаємо цілий ряд особливостей: адаптуючись в українській мові, латинські за походженням слова підлягають фонетичному і граматичному освоєнню, переживаючи семантичні зміни.

Процес асиміляції проявляється у фонетичному освоєнні слів, в особливостях їхньої граматики та в семантичних змінах.

В іменниках II відміни на -er голосний може зникати в непрямих відмінках як і в мові-джерелі, наприклад: *magister* (р.п. *magistri*) – і в українську мову вони запозичуються без -e: магістр; грецьке ім'я Олександр. Дифтонги не характерні для східнослов'янських мов , а в латинській мові вони були : *au* і *eu*. Латинський дифтонг *au* в українською мовою передається двояко: або *U* замінюється на приголосний **в** або голосний **у** , наприклад: *pausa* – па/у/за , па/в/за; *Taura*, *Taurica*, *Taurida* (Таврика, Таврія, Таврида), або дифтонг розщеплюється на два голосних: [a] і [y], наприклад:

[від *faustus*, a, um] порівняємо «Фауст» (Гете) те ж, що Фавст.

Але: *auctor* – автор (перехід [і] в [в] з одночасною втратою приголосного [к]).

Дифтонг *eu* завжди передається як поєднання *e + v*, тобто нескладового елемента (близькій у вимові до [в] в українській мові відповідає звук [в]. При цьому якісно змінюється фонетична структура: замість акустично складного, але єдиного за артикуляцією латинського голосного в мові-реципієнті з'являється два звуки різної природи: приголосний зберігає свій консонантний характер, тоді як голосний елемент втрачає свою вокалічну природу і замінюється в українській мові одним звуком. Замість єдиної артикуляції латинського дифтонги *eu* в українській мові маємо дві артикуляції, два самостійних і окремих звуки.

Іноколи спостерігається перехід *eu* в *e*, наприклад: *Europa* – Європа.

У деяких латинських словах спостерігаються спонтанні фонетичні зміни, наприклад: *saerimonia* – церемонія, *linea* – лінія, *color* – колір, *fundus* – фонд, *miss* – меса (через фр.), *Calacumba* – (через т.) катакомба, *praevalere* – (через нім.) превалювати .

Приголосний звук , що позначається буквою *L* в латинській мові, як припускають, вимовляється напів'яко, тому в українській мові на місці латинського *L* може бути як твердий [л], так і м'який [л] .

[л] м'який вимовляється в таких словах, як: люкс – *lux*– світло – (одиниця освітленості); ілюстрація – *illustratio* – (зображення, що пояснює текст книги); люпус – *lupus* – вовк – (вовчак – туберкульоз шкіри); люес – *lues* – зараза, хвороба; ляпус – *lapsus*– падіння, помилковий крок; ляпіс – *lapis* – камінь (азотнокисле срібло); скрупульозний – *scrupulosus* – ретельний, точний .

[л] твердий вимовляється в таких латинізмах: локомотив – *locomotive* – (силова установка, що рухається по рейках) ; локомобіль – *locomobile* – (пересувна або стаціонарна паросильна установка); локатор – *locus* – (пристрій, що визначає за допомогою радіохвилі місцезнаходження різних об'єктів) ; лактоза – *lactis* – молоко , (молочний цукор); лактація – *lactare* – давати молоко; лакуна – *lacuna* – поглиблення , провал; лабіалізація – *labialis* – губний; лабіальний – *labialis* – нестійкий; лавр – *laurus* – (дерево з вічнозеленим листям сім'ї лаврових) .

У той же час є приклади, в яких одночасно можлива вимова як твердого ,

так і м'якого приголосного. Це створює фонематичні варіанти слова, які можуть відрізнитися стилістично – за ступенем вживаності.

[л] – [л'] м'яке: колоквиум і кольоквиум [colloquium – співбесіда]; каллюс і каллус [callus – товста шкіра, мозоль].

У процесі засвоєння окремі латинські слова в українській мові можуть втрачати подвійні приголосні в корені: агрегат (aggregatus), атрибут (attributus), комод (commodus – зручний), okazія (occasio), апробація (approbatio), офіційний (officiosus), рекомендація (recommedatio), але у власних назвах зберігаються обидві приголосні (наприклад, римський імператор Аврелій Коммод – II ст. н. е.).

Фонетичні зміни латинізмів у процесі запозичення відбуваються як серед голосних, так і серед приголосних. У звучанні окремих слів, що прийшли з латини в українську мову, помічаємо спонтанні або спорадичні зміни, наприклад, голосних. У слові *destillatio*, наприклад, у першому складі сталися невмотивовані зміни: цей латинський іменник має елемент *de*, але в процесі функціонування це слово зазнало міжскладової дистантної асиміляції, під впливом звуку [i] у другому складі (а також і в 4 складі) з'являється звук [i] і в першому складі. Це спонтанна зміна не викликана дією жодних фонетичних законів української мови: тут не реалізуються які-небудь фонетичні процеси, спорадична зміна лексикалізована і спостерігається тільки в цьому слові.

Зміни голосних спостерігаємо в таких словах: *epistula* – епістола, *numerus* – номер (але: нумерація, нумерувати).

Зміни приголосних: *sichorium* – цикорій. Приголосний [x] у латинській мові був відсутній. Наявність його свідчить про грецьке походження слова. Грецький придиховий приголосний передається в латинській мові поєднанням *Ch* і в українській мові буквою *X* в таких словах, як: *Cholericus* [chole – жовч] – (холерик); *chronologia* – хронологія; *christus* (Христос, Помазаник); *chorus* – хор; *cholera* – холера. Іноді звук [x] замінюється в українській мові на [к], наприклад: *schola* – школа (тут також – [s] перейшло в – [ш]); *columna* (голосний + приголосний) – колона (через фр. – *Colonne*).

У латинській мові немає звуку – [ш], але при запозиченні він може з'явитися, наприклад: *castanea* – каштан; *machina* – машина.

Звук [ц] іноді переходить у [з], наприклад: *licentia* – ліцензія.

Звук [ц] може перейти у звук [с], наприклад: *emancipatio* – емансипація; *acceleratio* – акселерація.

Можлива заміна [р] на [ф], наприклад: *pistacium* – фісташка (плід); *gisticio* – фісташка (фруктове дерево).

Спрощення сполучення приголосних: *expromptus* – експромт.

Отож, латинські слова, проникаючи в українську лексику, переживають цілий ряд змін. Видозмінюється їх звучання і наголос, граматична форма, морфемний склад і членування, лексичні та словотвірні значення. Слово, будучи основним типом мовних знаків, має план вираження і план змісту. У плані вираження латинізми зазнають фонетичних та граматичних змін, а в плані змісту – семантичних.

Здебільшого латинські запозичення мають книжний характер, тому їх класифікують за такими групами:

1) власні імена: *Вікторія, Віталій, Гнат, Лілія, Максим, Маргарита, Роксоляна, Павло, Наталя, Клара, Клавдій, Конstantин*;

2) суспільно-політична лексика: *акція, агресія, вето, геноцид, депутат, дисидент, кандидатура, корупція, нація, пакт, паритет, президент*;

3) юридична лексика: *алібі, амністія, апеляція, адвокат, кодекс, кримінал, легальний, нотаріус, презумпція, прокуратура, прецедент, пролонгація, ратифікація, санкція, статус;*

4) медична лексика: *алергія, ампутація, вірус, імунітет, імунodefіцит, консилиум, летальний, ларингіт, пацієнт, провізор, пульс, реанімація, тонус;*

5) географічна лексика: *абориген, акваторія, вулкан, горизонт, карта, колонія, меридіан, стратосфера, орбіта, планета, температура, територія;*

6) релігійна лексика: *кардинал, кредо, конфесія, культ, меса, окультизм, пастор, релігія, християнин;*

7) освітня лексика: *абітурієнт, анотація, аспірантура, атестат, аудиторія, екзамен, екстерн, колоквиум, конспект, лабораторія, лекція, магістр, опонент, професор, ректор, сесія, студент;*

8) філологічна лексика: *акцент, артикль, антонім, асиміляція, дифтонг, контекст, кульмінація, лексикон, персоналія, сатира, синонім, стиль;*

9) загальнонаукова лексика: *аргумент, дефініція, дискусія, еволюція, еволюція, елемент, експеримент, класифікація, консультація, процедура, реакція, термін, формула;*

10) економічна лексика: *девальвація, дефіцит, дотація, експорт, імпорт, інвестиція, інфляція, капітал, комерція, компенсація, конкуренція, контракт, пеня, приватизація, реклама, субсидія, фінанси.*

Зауважимо, що крім терміної лексики, є значна кількість загальнонавчаних слів, які увійшли до активної лексики української мови: *альтернатива, варіант, дезодорант, дефект, дискусія, квартал, камера, оператор, організм, прогноз, проект, реальний, результат, серія, структура, традиція, транспорт, фальсифікація, фігура, форма, центр, церемонія, цитата.*

Як бачимо, сучасна українська мова наповнена великою кількістю нових іншомовних слів, які відчуються як чужорідні елементи в її системі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бшецький О. О. Про мову і мовознавство / О. О. Бшецький. – К. : АртЕК, 1997. – 223с.
2. Крысин Л. П. Русское слово, свое и чужое / Л. П. Крысин. – Москва : Языки славянской культуры, 2004. – 883с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / Ж. Марузо. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 435 с.
5. Мирошникова В. И., Федорова Н. А. Учебник латинского языка. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 287с.
6. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. – 3-е изд. / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М. : Просвещение, 1985. – 399с.
7. Софроняк О. В., Чершош Б. В. Латинський буквар. Abecedarium latinum / О. В. Софроняк, Б. В. Чершош. – Львів : Світ, 1995. – 119 с.
8. Фурдуй М. І. Українська мова. Практикум з правопису / М. І. Фурдуй. – К. : Либідь, 2003. – 272 с.

Стаття надійшла до редакції 15.02.2015

доопрацьована 28.02.2015

прийнята до друку 23.03.2015

PHONETIC ADAPTATION OF LATINISMS BY THE UKRAINIAN LANGUAGE

Serhiy Yaremchuk, Tetyana Hrokhovska

*National University «Lviv Polytechnic»
Department of Foreign Languages,
2 Karpinsky Str., room 301, 79013 Lviv, Ukraine,
phone: 032 258 27 53
e-mail: jarek_serge@ukr.net
e-mail: tetyana.davidenko2013@yandex.ua*

The article deals with the study of lexical Latinisms in the Ukrainian language. Their phonetic features as well as the ways of entering the system of the Ukrainian language are examined. Lexical-thematic groups of Latin borrowings are submitted.

It is noted that linguists, as a rule, pay attention to the lexical-semiological side of the process of assimilation of borrowing by the Ukrainian language while phonetic, morphological, word-building aspects are often ignored. The purpose of this study is to describe the phonetic assimilation of Latin words in Ukrainian. The correlation of a word with grammatical classes and categories of the recipient language, phonetic and grammatical assimilation of foreign words, its wordforming activity and, of course, the regular use of words in speech, - all these are necessary prerequisites for entering of foreign words into the language and functioning in it.

The authors of the report show on the example of the old Turkisms in Ukrainian how borrowings can adapt to the system of the language-borrower, so that the foreign origin of such words is not felt by native speakers, but it is detected only through the etymological analysis. Unlike fully assimilated borrowings, the so-called foreign words retain traces of their foreign origin as sound, spelling, grammatical and semantic features that are alien to the original words. Therefore, foreign words usually belong to specific areas of knowledge or production, being interpreted in special dictionaries of foreign words, and part of them is included into general dictionaries.

The authors illustrate the step-by-step process of assimilation of Latin words in Ukrainian, that is manifested in the development of phonetic words, especially their grammar and semantic changes, trace the paths of a word's motions from one language into another.

Key words: lexical Latinisms, diphthongs, borrowings, foreign origin, sound.